

VELKÉ, STŘEDNÍ A MALÉ ZEMĚDĚLSKÉ CELKY
A ŘEMESLNICKÉ PODNIKY

Dodnes ještě není spolehlivě objasněno, pokud se při velkém rozmachu otrokářských latifundií udržovaly v Itálii na začátku principátu drobné rolnické usedlosti, a jaký byl poměr mezi velkými a malými otrokářskými dílnami, ba není docela jasné ani to, co máme pod kterým termínem chápat. Antické prameny nám k tomu poskytují velmi málo přímých pramenů, ba Římané neměli k tomu účelu ani v zemědělství, o kterém jinak hodně psali, přesnější terminologie; ale přesto musíme předpokládat, že měli nějaké měřítko. Odstupňováním zemědělských celků ve starověké Itálii jsem se zabýval v jednom svém článku,¹⁾ ale mohl jsem se při argumentaci opírat většinou jen o nepřímé pramenné údaje. Vyšel jsem z předpokladu, že gramatik Hyginus v jednom svém příkladě, v němž se mluví o výměře 46—66 jiter,²⁾ uvádí průměrnou velikost střední usedlosti, a že hranici mezi drobnou a střední usedlostí udává výměra údělů Tib. Graccha, tj. 30 jiter. Rovněž výměra stanovená Tib. Gracchem jako maximální pro držbu obecních pozemků (*ager publicus*), tj. 500 jiter, udávala pravděpodobně hranici mezi statkem a velkostatkem, neboť za statek střední velikosti se obvykle uznává výměra Catonova:³⁾ vinice o stu jitrech⁴⁾ a olivové pole o 240 jitrech.⁵⁾

Aby nebylo mé dělení příliš jednostranné a hypotetické, použil jsem ještě jednoho měřítka, a to počtu otroků. Východiskem mi byl zákon Fufiův a Caniniův z roku 2 př. n. l.⁶⁾ V něm se rozdělují římsští občané do pěti skupin podle toho, kolik měli otroků. Odstupňování je toto: 1—2, 3—10, 11—30, 31—100 a přes 100 otroků. Toto dělení lze sotva pokládat za náhodné, nezdůvodněné praxí, a užijeme-li tu jako pojítka údajů Catonových⁷⁾ a Columellových,⁸⁾ ze kterých se dovídáme, že stačí jeden otrok vykonávat práci na 7 jitrech vinice, lze dojít k tomuto dělení: Drobná usedlost měla maximálně 30 jiter, ke střední usedlosti či dvorci patřily polnosti o výměře 30—150 jiter, statek býval 150 až 500 jiter velký. Zemědělský celek o 500—2000 jitrech je velkostatkem, kdežto celek mající přes 2000 jiter můžeme už pokládat za *latifundium*.

Toto rozdělení jsem si ověřil ještě na několika konkrétních údajích v pramenech, a možno říci, že se jimi potvrzuje.⁹⁾ Jedině by se snad mohla zdát

1) SPFFBU, C 5, str. 5—10.

2) *Corpus agrimensorum Romanorum*, rec. C. Thulin, vol. I, fasc. 1, Teubner Lips. 1913, p. 164.

3) Srov. H. Gummerus, *Der röm. Gutshetrieb*, str. 77.

4) Cato 11, 1.

5) Cato 10, 1.

6) Jeho obsah uvádí právník Gaius, *Inst. I 42 n.*; srov. též Paul, *Sent. IV 14, 4 a Ulpian. Reg. 1, 24.*

7) Cato 11, 1.

8) *Colum. III 3.* — Saserna, jak píše Varro, *r. r. I 18, 2 a I 18, 6*, uváděl, že stačí jeden otrok na 8 jiter, neboť okope jedno jitro za 4 dny.

9) SPFFBU, C 5, str. 7 n.

nízká spodní hranice latifundia, ale zde se mohu ještě dodatečně opřít o mínění jednoho badatele, které jsem dříve přehlédl. M. N. Mejman totiž píše, že pouze plocha některých latifundií dosahovala 5000 a více jiter, ale obyčejné rozměry většiny latifundií byly značně menší.¹⁰⁾

A nyní přikročíme k otázce, pokud se v Itálii I. a II. století principátu udržovaly vedle latifundií a velkostatků menší zemědělské celky. Římstí autoři připomínali rádi proslulou starořímskou prostotu života. Plinius Starší ukazuje dokonce na to, že v nejstarších dobách římského státu postačila občanům jen dvě jitra půdy, kdežto z otroků císaře Nerona by prý nikoho nebyla uspokojila ani okrasná zahrada toho rozměru.¹¹⁾ To je ovšem hyperbola, kterou nikterak nelze generalisovat; ostatně ještě v polovině I. stol. př. n. l. bylo mnoho občanů, kteří toužili po tom, aby vlastnili kousek pozemku. Pompeiův straník Cn. Domitius Ahenobarbus sliboval totiž svým vojákům po čtyřech jitrech půdy ze svých pozemků,¹²⁾ a to se patrně nezdálo vojákům příliš malým darem. Tato zpráva je ovšem také svědectvím toho, jak obrovské bylo pozemkové vlastnictví některých Římanů, když z něho mohli rozdat 60 000 nebo ještě více jiter, tj. 15 000 či více hektarů půdy.¹³⁾

Ze existovali v Itálii drobní vlastníci půdy na sklonku republiky, máme ještě bezpečně doloženo Varronem,¹⁴⁾ ale pro dobu pozdější takových zpráv v literárních textech není. Jakousi náhradou jsou nám však tzv. alimentační desky z doby Traianovy. Jde o nadace, založené císařem Nervou¹⁵⁾ a hojně podporované Traianem i jeho nástupci,¹⁶⁾ a někdy též bohatými soukromými osobami.¹⁷⁾ Z těchto nadací se poskytovaly peněžité podpory na výchovu dětí chudých občanů, a to nikoli přímo, nýbrž tak, že byly větší peněžité částky přikázány jednotlivým obcím a tam uloženy v záručitelných zápůjčkách, daných držitelům pozemků a pojištěných zřízením zástavního práva (*obligatio praediorum*).¹⁸⁾ Úrok nebyl vysoký; pokud víme nepřekračoval 5 0/0.¹⁹⁾

Ze všech italských měst, na jejichž území byly pozemky zatížené obligacním právem alimentačním, zachoval se jejich popis pouze z jihoitalského Beneventa²⁰⁾ a severoitalské Veleje a Placentie.²¹⁾ A právě tyto seznamy nám umožňují poznat aspoň zčásti rozdělení italské půdy.

Vlastnictví půdy spočívalo u Římanů na státní assignaci. Podle staré římské teorie byl původním vlastníkem veškeré půdy římský stát, a občané dostávali pozemky do soukromého vlastnictví státním přidělem (*assignatio*). V historické době docházelo k assignacím především v koloniích, tj. ve vojensko-zeměděl-

¹⁰⁾ Istoričeskije zapiski, 22, 1947, str. 318.

¹¹⁾ Plin. Nat. hist. XVIII 7.

¹²⁾ Caesar, bell. civil. I 17 militibus in contione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parte centurionibus evocatisque.

¹³⁾ Domitius měl „cohortes amplius XXX“ (ibidem).

¹⁴⁾ Varro, r. r. I 17, 2 Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque: liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie

¹⁵⁾ [Aurel. Vict.] Epit. 12, 4 puellas puerosque natos parentibus egestosis sumptu publico per Italiae oppida ali iussit (sc. Nerva).

¹⁶⁾ SHA, Hadr. 7, 8; Anton. Pius 8, 1; M. Anton. Philos. 7, 8. 11, 2. 26, 6; Alex. Sever. 57, 7. — Srov. též J. W. Kubitschek, PWRE, I, s. v. Alimenta, sl. 1485 nn.

¹⁷⁾ J. W. Kubitschek, PWRE, I, sl. 1488 n.

¹⁸⁾ L. Heyrovský, Dějiny a systém soukromého práva římského, str. 85, pozn. 1.

¹⁹⁾ Ve Veleji byl úrok 5 0/0 (CIL XI 1147 praescr.), v Beneventu 2 1/2 0/0, pravděpodobně půlročně (CIL IX 1455 praescr.).

²⁰⁾ CIL IX 1455.

²¹⁾ CIL XI 1147.

ských osadách, které byly zakládány na dobytém území. Assignovaný *ager publicus* se stává *ager privatus ex iure Quiritium*, je osvobozen od pozemkové daně, a příjemce dostává plné soukromé vlastnictví (*dominium ex iure Quiritium*). Assignace půdy byla však v zásadě omezena jen na Itálii. Ke konci republiky byla totiž přijata právní teorie, že je římský stát vlastníkem veškeré půdy provinční, a proto zůstávaly statky římských občanů v provinciích pouze *possessio ac ususfructus*, třebaš tam římské soudy chránily jejich majetkové právo stejně jako soukromé vlastnictví italských pozemků.²²⁾

Assignace však, jak se zdá, nebyly prováděny jen v koloniích, nýbrž i v jiných italských obcích, na jejichž území byly pozemky římských občanů. Výměra pole, jméno majitele a jeho *tribus* bývala totiž zapisována do desek. Příklad toho uvádí gramatik Hyginus: L. TERENTIO L. FILIO POL(LIA) IVGERA LXVI-z, C. NVMISIO C. F. STE(LLATINA) IVGERA XLVI-z, P. TARQUINIO CN. F. TER(ENTINA) IVGERA LXVI-z.²³⁾

První oprávněný majitel dával natrvalo jméno pozemku, i když později ten pozemek vlastnil někdo jiný. *Fundus* býval totiž dále označován adjektivním tvarem s koncovkou *-anus*, vytvořeným podle rodového jména prvního majitele, tedy *fundus Antonianus*, *Flavianus* apod. Opíraje se o toto zjištění, věnoval se Theodor Mommsen důkladnému rozboru uvedených alimentačních desek a vypracoval přehled toho, jaké bylo rozdělení pozemků na území beneventském, velejském a placentkém nejen v době Traianově, kdy byly založeny v těch místech alimentace, ale i v době, kdy byly provedeny assignace. K assignacím došlo zcela jistě v době republikánské, a *terminus ante quem* je tu druhý triumvirát.²⁴⁾

Potíž při zjišťování velikosti pozemků, uvedených v alimentačních deskách, působí to, že tam není uváděna výměra v jitrech, nýbrž cena půdy v době Traianově, uvedená v sesterciích. Mommsen sice pokládá za nemožné převést cenu pozemků na jejich výměru, protože cena půdy není jen v její rozloze, nýbrž i v její bonitě, i ve způsobu a stupni vzdělání.²⁵⁾ Přesto však lze podle mého soudu výměru s jakousi pravděpodobností vypočítat.

Pozemky, o kterých máme údaje v alimentačních deskách, neležely v oblasti zapadlé nebo neúrodné. Jak území velejské a placentké, tak beneventské leží v úrodné pahorkatině, zčásti dokonce na rovině, a protínaly je ve starověku hlavní obchodní tepny. Přes Beneventum vedla *via Appia*, přes Placentiu *via Aemilia*. Placentia ležela nadto přímo na řece Pádu, kdežto Veleia byla poněkud vzdálena od dopravních tepen; její pozemky byly také výše položeny, asi 400 metrů nad mořem. Šlo tu tedy vcelku o dobrý průměr.²⁶⁾

Jak však máme vypočítat podle ceny pozemků kolem r. 100 n. l. jejich výměru? Columella uvádí, že je cena půdy, na které lze založit vinici, 1000 sestercii za jedno jitro.²⁷⁾ Tomu odpovídá zhruba to, že vysloužilci dostávali na sklonku republiky po deseti jitrech půdy,²⁸⁾ kdežto Augustus jim později

²²⁾ L. Heyrovský, uv. dílo, str. 213; srov. též J. Vančura, *Agrární právo řím. rep.*, str. 49, 81 nn., 295 nn.

²³⁾ *Corpus agrimensorum Romanorum*, vol. I, fasc. 1, p. 164.

²⁴⁾ Th. Mommsen, *Hermes* XIX, 1884, str. 393—416 = *Gesammelte Schriften*, V, str. 123—145.

²⁵⁾ Th. Mommsen, *Hermes* XIX, 1884, str. 398 = *Gesammelte Schriften*, V, str. 128.

²⁶⁾ Srov. J. Kromayer, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XVII, 1914, str. 147 n.

²⁷⁾ Colum. III 3 cum ipsum solum septem iugerum totidem milibus nummorum partum.

²⁸⁾ Cicero ad Att. II 16, 1; de lege agr. II 78 n.

vyplácel po 12 000 sestercii.²⁹⁾ Columella dále uvádí, že se musí při zakládání vinice do každého jitra investovat dalších 2000 sestercii za tyče a sazenice.³⁰⁾ Již tak nabývá jedno jitra vinice ceny 3000 sestercii, a když réva vyroste, je i cena jednoho jitra vinice patřičně vyšší. Avšak i obilní pole, bylo-li dobře obděláváno, mělo větší cenu než 1000 sestercii. Columella bere v počet šesti-procentní úrok či důchod,³¹⁾ a Varro píše, že je roční důchod ze statku 200 jiter velkého 30 000 sestercii,³²⁾ tj. 150 sestercii z jednoho jitra. A zde si badatelé, Th. Mommsen, J. Kromayer a jiní, celou otázku poněkud zjednodušili, neboť pochopili bez delšího uvažování ten výnos jakožto čistý, a nadto jej ještě generalisovali, a tak došli k závěru, že byla cena dobře obdělávaného obilního pole 2500 sestercii za jedno jitra.³³⁾ Bylo by možno hned namítnout, že se mohlo na uvedeném Varronově statku pěstovat i víno, ale tu věc ponecháme stranou a pokusme se zjistit cenu obilního pole jinou cestou.

Cicero praví, že se urodilo na leontinských polích na Sicílii v úrodných letech osmkrát až desetkrát více obilí, než se ho vyselo. Spotřeba zrna pro setbu byla 1 medimnos na jedno jitra,³⁴⁾ a jeden medimnos pšenice tam stál 21, 18, 15 nebo dokonce jen 12 sestercii.³⁵⁾ Počítejme tedy s tím, že by byl výtěžek maximální. Tu by se urodilo pšenice asi za 180 sestercii na každém jitru. Avšak od tohoto hrubého výnosu musíme nejdříve odpočítat 18 sestercii na setbu a kromě toho ostatní výlohy. Mimoto bylo pole ponecháno občas ladem, ale to Cicero nebere ve svých výpočtech v úvahu.³⁶⁾ Poněvadž byla úroda na Sicílii v I. století př. n. l. jen zcela výjimečně desateronásobná, lze stěží předpokládat, že by převyšoval na konci republiky čistý výnos z průměrné sicílské ornice hodnotu 120 sestercii na jedno jitra.

Varro píše, že byla v jeho době v Itálii úroda desateronásobná a v některých etruských oblastech i patnácteronásobná,³⁷⁾ ale již za Columelly byl průměrný roční výnos z obilního pole mnohem menší než za Varrona.³⁸⁾ Pokud jde o cenu obilí, nebyla v té době na venkově, jak se zdá, pšenice dražší než

²⁹⁾ Cass. Dio LV 23, 1.

³⁰⁾ Colum. III 3 vineasque cum sua dote, id est cum pedamentis et viminibus, binis milibus in singula iugera positas duco.

³¹⁾ Colum. III 3 Huc accedunt semisses usurarum tria milia et quadringenti octoginta nummi biennii temporis (tj. z 29.000 sestercii).

³²⁾ Varro, r. r. III 2, 15 ut sexaginta milia ea pars reddiderit eo anno villae, bis tantum quam tuus fundus ducentum iugerum reddit.

³³⁾ Th. Mommsen, Hermes, XIX, 1884, str. 398, pozn. 3 = Gesammelte Schriften, V, str. 128, pozn. 2; J. Kromayer, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, XVII, 1914, str. 146, pozn. 3. — Srov. též J. Král, Státní zřízení římské, str. 94.

³⁴⁾ Cicero in Verr. act. II, lib. III 112 In iugero Leontini agri medimnum fere tritici seritur, perpetua atque aequabili satione: ager efficit cum octavo, bene ut agatur, verum, ut omnes di adiuvent, cum decumo.

³⁵⁾ Cicero in Verr. act. II, lib. III 90 cum esset medimnum HS XV; i b i d. 163 pretium autem constitutum decumano in modios singulos HS III, imperato HS III S; i b i d. 188 idque frumentum senatus ita aestimasset, quaternis HS tritici modium, binis hordei; in Caec. div. 30 cum esset tritici modius sestertiis duobus. — Srov. též W. Kroll, Die Kultur der ciceronischen Zeit, I, pozn. 14 na str. 146 n.

³⁶⁾ Cicero in Verr. act. II, lib. III 112 Iugera professi sunt omnes aratores imperio atque instituto tuo: non opinor quemquam minus esse professum quam quantum arasset, cum tot cruces, tot supplicia, tot ex cohorte recuperatores proponerentur.

³⁷⁾ Varro, r. r. I 44, 1 ex eodem semine aliubi cum decimo redeat, aliubi cum quinto decimo, ut in Etruria locis aliquot.

³⁸⁾ Colum. III 3 nam frumenta maiore quidem parte Italiae quando cum quarto responderint, vix meminisse possumus; srov. též I praef. 1.

3 sestercie za 1 modius.³⁹⁾ L. Friedlaender má sice za to, že byla průměrná cena pšenice v Itálii v prvním období principátu 4–5 sesterciů za jeden modius,⁴⁰⁾ ale je pravděpodobné, že se ta cena týká především měst, do nichž bylo nutno obilí dovážet, neboť dovozem se v antice všechno velmi zdražovalo.⁴¹⁾ Císař Nero snížil po požáru Říma cenu obilí v hlavním městě až na tři sestercie za jeden modius,⁴²⁾ ale podle jednoho nápisu stál jeden modius obilí v Pompejích rovněž 3 sestercie.⁴³⁾ Byla dokonce léta, kdy dostával rolník za modius obilí pouze 1 sestercius.⁴⁴⁾ Ale i když vezmeme v počet, že stál 1 modius pšenice 4 sestercie, a že byla úroda desateronásobná, dospějeme k optimálnímu ročnímu výtěžku 160 sesterciů z jednoho jitra. V Itálii se totiž tehdy vyselo na jitra nikoli 6 modíů pšenice, tj. 1 medimnos, nýbrž jen 4–5 modíů.⁴⁵⁾ Lze tedy pro dobu Columellovu právem pokládat 150 sesterciů za hrubý a nikoli za čistý výtěžek. Podle toho mohl být za vlády panovníků julio-klaudijského rodu důchod z jitra dobře obdělávaného obilního pole nejvýše 120 sesterciů, a to by nasvědčovalo, že byla *maximální cena* toho pole jen 2000 sesterciů za jedno jitra. Ovšem v blízkosti Říma byla kupní cena dobré půdy pochopitelně vyšší než na venkově.

Pokud jde o dobu, z které pocházejí alimentační desky, zdá se, že tehdy cena pozemků v Itálii klesala. Dvě svědectví o tom máme v dopisech Plinia Mladšího. V jednom píše Calvisiu Rufovi, svému poradci ve věcech zemědělských, o tom, že hodlá koupit statek sousedící s jedním jeho statkem, a podotýká: „Zbývá, a bys věděl, za jakou cenu by asi mohly být (pozemky) koupeny. Byly by za tři miliony sesterciů, ne že by někdy nebyly bývaly za pět, ale i tímto špatným stavem kolonů,⁴⁶⁾ i celkovou nepřízní poměrů poklesl jak důchod z polí, tak také jejich cena.“⁴⁷⁾ Podobný, i když nikoli tak konkrétní jako předešlý doklad, je i jiný Pliniův údaj. Je z dopisu, ve kterém Plinius děkuje jakémusi Verovi za to, že se ujal vzdělávání pole, jež daroval Plinius své chůvě. „Bylo,“ píše, „když jsem je daroval, za 100.000 sesterciů. Později s poklesem výnosnosti se zmenšila i jeho cena; tu nyní za Tvé péče znovu získá.“⁴⁸⁾

Obě Pliniova svědectví uvádějí sice jako příčinu menší výnosnosti špatné obdělávání polí, ale první z nich také celkovou nepřízeň poměrů (*communis temporum iniquitas*).⁴⁹⁾ Opřeme-li se o to, že měl kdysi statek, o jehož koupi Plinius uvažoval, cenu 5 milionů sesterciů, a připustíme-li — ačkoli to v té době není již pravděpodobné —, že mohlo mít jedno jitra orné půdy předtím cenu 2000 sesterciů, již tak bychom došli k závěru, že tam cena jednoho jitra poklesla během doby až na 1200 sesterciů. Tento statek neležel v neúrodné

³⁹⁾ M. Rostowzew, PWRE, VII, s. v. Frumentum, sl. 148.

⁴⁰⁾ L. Friedlaender, De pretiis frumenti; cituji jen podle poznámky k epigramu XII 76 v jeho komentovaném vydání Martiala (Leipzig 1886).

⁴¹⁾ Srov. B. Mendl v Dějinách lidstva, II, str. 655.

⁴²⁾ Tacit. Ann. XV 39.

⁴³⁾ CIL IV 1858 frumentu(m) m(odius) unus semis a(esibus) XVIII.

⁴⁴⁾ Martial. XII 76 Amphora vicenis, modius datur aere quaterno. | Ebrius et crudus nil habet agricola.

⁴⁵⁾ Colum. II 9, 1 Iugerum agri pinguis plerumque modios tritici quattuor, mediocrius quinque postulat.

⁴⁶⁾ Důvody, proč takto překládám výraz „penuria colonorum“, uvádím v LF, IV (LXXIX), 1956, str. 29, pozn. 44.

⁴⁷⁾ Plin. Epist. III 19, 7.

⁴⁸⁾ Ibid. VI 3, 1.

⁴⁹⁾ Srov. též ibid. X 8, 5 continuae sterilitates.

krajině. Dosvědčuje to výslovně opět Plinius: „Půda je úrodná, živná a vlhá, a jsou na ní pole, vinice a lesy; ty poskytují stavební materiál, z něhož je příjem sice skrovný, ale stálý.“⁵⁰⁾ Ovšem pokles výnosnosti se může týkat především vinic, a právě rozdíl ceny jednoho jitra dobře vzdělané vinice a jednoho jitra vinice zanedbané mohl být značně velký. Sám Plinius si několikrát stýská, že měl malou úrodu vína,⁵¹⁾ a uvážíme-li, že prodávaný statek byl vzděláván rolníky zcela zbídačenými,⁵²⁾ lze soudit, že tito rolníci sotva mohli mít prostředky, aby vkládali do vinic nutné investice; a zanedbání toho odčerpá podle slov Columellových vždy mnoho práce a neméně peněz z hospodářovy pokladnice.⁵³⁾

Kdežto za Varrona a Collumelly se asi převážně určovala cena pole podle jeho výnosu, protože statkáři ještě většinou vzdělávali své pozemky ve vlastní režii, je pro dobu kolem roku 100 n. l. pravděpodobnější, že se cena orné půdy určovala spíše podle důchodu plynoucího z nájemného.⁵⁴⁾ O tom svědčí nepřímo opět jeden Pliniův údaj, týkající se území comského (Comum): „Místo 500 000 sesterciů, které jsem slíbil na výživné chlapců a děvčat svobodných občanů, odevzdal jsem obecnímu správci ze svých pozemků pole v hodnotě daleko vyšší, ale vzal jsem je po stanovení nájemného zpět, maje dávatí třicet tisíc ročně.“⁵⁵⁾ Důchod 30 000 sesterciů je sice také jako u Columelly 6 procent z obnosu 500 000 sesterciů, ale aby ho bylo dosaženo z polí, bylo k tomu zapotřebí pozemků, majících hodnotu mnohem vyšší než 500 000 sesterciů. Ostatně z pozemků, uvedených v alimentačních deskách, plynul obci důchod jen pětiprocentní.⁵⁶⁾

Vezmeme-li v úvahu všechno, nač jsem právě upozornil, stěží můžeme předpokládat, že by bylo mělo za Traiana jedno jitro obilního pole v Itálii cenu vyšší než 1000 sesterciů, o nichž se zmiňuje Columella. Ovšem na pozemcích, uvedených v alimentačních deskách, byly jistě také vinice, a cena vinohradu byla arci mnohem vyšší než cena orné půdy, pravděpodobně 3000 sesterciů za jitro. Snad proto počítá J. Kromayer s průměrnou cenou 2000 sesterciů za jedno jitro půdy. Tak dochází k závěru, že bylo na konci republiky na území velejském a placentském z 89 zemědělských celků 71 usedlostí s výměrou do 30 jiter a 18 s výměrou vyšší (z toho 17 s výměrou 31—62 jiter a jen 1 s výměrou 105 jiter). Na území beneventském bylo podle něho z 92 zemědělských celků 74 celků s výměrou do 30 jiter a 18 celků s výměrou 30¹/₂—56 jiter.⁵⁷⁾ Sám Kromayer odděluje od sebe zemědělské usedlosti do 5 hektarů (tj. do 20 jiter), 5—10 hektarů a nad 10 hektarů, zřejmě jen podle nějakého novodobého anebo subjektivního dělení.

Kdybychom uznali — jak to činí Kromayer — cenu 2000 sesterciů vskutku za průměrnou cenu jednoho jitra půdy uvedené v alimentačních deskách,

⁵⁰⁾ Ibid. III 19, 5.

⁵¹⁾ Ibid. VIII 2, 15; IX 16, 1, 20, 2.

⁵²⁾ Ibid. III 19, 6 sed haec felicitas terrae imbecillis cultoribus fatigatur.

⁵³⁾ Colum. III 3 tum etiam dotem, id est instrumentum, raro vineis praeparant; cum ea res, si omnia sit, plurimas operas nec minus arcam patris familias semper exhauriat.

⁵⁴⁾ Jistě to není náhoda, že se Plinius Mladší zmiňuje ve svých dopisech několikrát o vinobraní, kdežto o žňových pracích není v jeho dopisech ani zmínky.

⁵⁵⁾ Plin. Epist. VII 18, 2.

⁵⁶⁾ Viz výše pozn. 19.

⁵⁷⁾ J. Kromayer, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, XVII, 1914, str. 146 n. J. M. Stajermanová (VDI, 1955, č. 2, str. 244) bere v úvahu pouze cenu 1000 sesterciů za jedno jitro.

musili bychom asi předpokládat, že zabíraly v uvedených místech vinice polovinu veškeré půdy. Snad by výsledek dosažený tímto přepočítáváním lépe vyhovoval některým mým závěrům, ale přesto zde dávám přednost ceně 1500 sesterciů za jedno jitro. Výsledek pak sice zní více v neprospěch menších celků, ale 1500 sesterciů je podle mého názoru odhad i opatrnější, i pravděpodobnější. Podle toho by bylo v I. stol. př. n. l. na území velejském a placentském 29 středních usedlostí a dvorců proti 60 usedlostem malým a na území beneventském 34 středních usedlostí proti 58 usedlostem drobným.

Celkový obraz rozdělení italských pozemků tím ovšem nedostáváme; v nápisech není uvedena veškerá půda té které obce, takže neznáme ani tamější přesné její rozdělení.⁵⁸⁾ Podle vypočtených závěrů nemůžeme tedy dělat žádné dalekosáhlé závěry, tím méně můžeme výsledky zevšeobecňovat pro celou Itálii. Máme zde však přece jen konkrétní údaje o velikosti zemědělských celků, jež nám umožňují pohybovat se na půdě aspoň poněkud pevně, a nikoli pracovat jen mezi samými dohady a teoriemi. A tu vidíme, že na území beneventském, velejském i placentském převažovaly v I. století př. n. l. drobné usedlosti.

Tento výsledek nás nijak nepřekvapí. Víme i z jiných pramenů, že bylo v polovině I. století př. n. l. v Itálii ještě mnoho drobných rolníků,⁵⁹⁾ ale víme též, že byli tito drobní rolníci stále vytlačováni ze svých usedlostí bohatými sousedy — velkostatkáři. Známé jsou zejména verše Horatiovy o tom, jak vytrhuje velkostatkář mezníky z pole svého souseda a jak jej vyhání i se ženou a otrhanými dítky.⁶⁰⁾ A přece se musíme tázat, zda snad není literární podání o bídě rolníků tendenční a jednostranné, anebo zda se to netýká převážně jen oblastí blíže Říma.⁶¹⁾

Pokud byly dotčeny růstem velkostatků i krajiny vzdálené od Říma, ukazují opět alimentační desky. J. Kromayer došel k závěru, že bylo v době Traianově na území beneventském z 50 zemědělských celků, uvedených v CIL IX 1455, 31 usedlostí s výměrou do 30 jiter a 19 s výměrou větší než 30, ale menší než 100 jiter; na území velejském a placentském bylo podle něho rovněž z 50 zemědělských celků, uvedených v CIL XI 1147, jen 18 usedlostí s výměrou do 30 jiter, 25 s výměrou 31—150 jiter a 7 s výměrou nad 150 jiter.⁶²⁾ Avšak jestliže vezmeme v počet cenu 1500 sesterciů za jedno jitro, bylo by za Traiana bývalo v Beneventu z uvedených 50 zemědělských celků 18 drobných usedlostí, 30 středních usedlostí a dvorců a 2 statky, kdežto ve Veleji a Placentii by bylo bývalo rovněž z 50 zemědělských celků jen 6 drobných usedlostí, 31 středních usedlostí a dvorců, 11 statků a 2 velkostatky.

Ani tyto výsledky nelze vztahovat na celou Itálii, a je docela možné, že se v nich správně neobrazí ani místní poměrné rozdělení půdy, neboť v nápisech nejsou uvedeny ty zemědělské celky, které nebyly zatíženy alimentačními povinnostmi. Vždyť nemůžeme ani odhadnout, jak bohatí byli ti majitelé

⁵⁸⁾ Na mezery v Mommsenových vývodech upozornil T. Frank, *An Economic History of Rome* (v italském překladu *Storia economica di Roma*, jenž mi byl dostupný, o tom čteme na str. 268).

⁵⁹⁾ Srov. Cicero *de lege agr.* II 84 *Totus enim ager Campanus colitur et possidetur a plebe, et a plebe optima et modestissima: quod genus hominum moratum, optimorum et aratorum et militum.*

⁶⁰⁾ *Horat. Carm.* II 18, 23—28.

⁶¹⁾ Srov. J. Kromayer, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XVII, 1914, str. 148.

⁶²⁾ Tamtéž, str. 164 n.

pozemků, kteří jsou v alimentálních deskách uvedeni jakou sousedé (*adfines*) a jejichž jmen známe jen na území beneventském 28. O Neratii Marcellovi a Rutiliu Lupovi víme, že to byli velkostatkáři, ale ani ostatní ti sousedé nemusili být, jak se domníval Mommsen, majiteli menších zemědělských celků.⁶³⁾ Přesto je však alimentálními deskami jasně dokázáno, že ještě kolem roku 100 n. l. drobní a střední rolníci, samostatně hospodařící, bezpečně existovali. Ten závěr potvrzuje také Iuvenalis, když píše, že v jeho době žili Marsové a Sabinové stále starým, prostým životem.⁶⁴⁾

Vcelku však za principátu drobných vlastníků půdy zcela jistě ubylo. Tím byl dovršen vývoj, který probíhal v italském zemědělství již od II. stol. př. n. l., vývoj pro drobné rolníky nepříznivý. Stačí uvážit jen to, že např. na 340 jitrech Catonovy vinice a olivového sadu žilo kromě rodiny vilicovy všeho všudy 25 neženatých otroků, a ta půda jinak stačila ke spokojenému životu 17 svobodných rolnických rodin, které by vlastnily po 20 jitrech půdy.

Na štěstí byl tento vrcholný stupeň otrokářského řádu v Itálii jen nepříliš dlouhou vývojovou fází. Drobní vlastníci půdy sice tehdy prohráli svůj boj v hospodářské soutěži s velkostatkáři, ale jakmile se začaly objevovat první příznaky krize otrokářského hospodářského systému, nabývaly drobné zemědělské celky v italském zemědělství rychle svého dřívějšího významu. V druhé polovině I. století n. l. začíná se totiž opět zvětšovat počet drobných rolníků, ale nebyli to již vlastníci půdy, nýbrž pachtýři-kolonové.

Myslím, že tolik postačí k tomu, abychom byli přesvědčeni o existenci drobných rolníků v Itálii i po celé I. století n. l. A nyní přistupme k výkladu o řemeslnických a průmyslových podnicích. Nepřihlížíme-li k těm *patres familias*, kteří měli mezi svými otroky řemeslníky pracující jen pro vnitřní potřebu domu, můžeme rozdělit podnikatele na dvě skupiny. Do první patří podnikatelé, kteří zařizovali ze spekulace různé dílny a podniky, ale sami je osobně neřídili, kdežto do druhé skupiny náleží průmysloví a řemeslničtí podnikatelé ve vlastním smyslu toho slova. Tuto skupinu musíme ovšem vnitřně dále členit. Byli zde totiž velcí podnikatelé, kteří jako *redemptores* prováděli různé veřejné i soukromé práce, jako *conductores* najímali průmyslové podniky velkostatkářů a jiných boháčů, anebo sami vedli své vlastní dílny. Ale byli tu také zastoupeni ve velké míře drobní řemeslníci. Ti měli vždy aktivní účast na výrobě; někdy pracovali jen sami, někdy měli také otroky, buď své vlastní, nebo najaté. Proto je velmi obtížné rozeznat v pramenech drobného řemeslníka a menšího otrokářského podnikatele.⁶⁵⁾

Podle dělení majitelů otroků, které uvádí *lex Fufia Caninia*, mám za to, že můžeme za drobné řemeslníky pokládat ty lidi, kteří měli nejvýše dva otroky, a za malé řemeslnické podnikatele ty, kdož měli nejvýše deset otroků. Ty dílny, ve kterých pracovalo 11—30 otroků, jeví se jako střední, kdežto dílny, ve kterých pracovalo více než 30 otroků, lze již označit za velké.

Kdežto u zemědělství jsme musili řešit otázku, zda se v Itálii za principátu vůbec udrželo drobné vlastnictví půdy, je otázka u řemesel poněkud jiná. Podle římského pojetí přicházely totiž pro Římany v úvahu namnoze jen tři

⁶³⁾ Th. Mommsen, *Hermes*, XIX, 1884, str. 401 n. = *Gesammelte Schriften*, V, str. 131. Srov. též H. Dessau, *Gesch. d. röm. Kaiserzeit*, II. Bd., 2. Abt., str. 418, pozn. 1.

⁶⁴⁾ Iuvenalis III 168 nn.

⁶⁵⁾ Srov. H. Gummertus, *PWRE*, IX, sl. 1496 n.

způsoby nabytí majetku: především zemědělství i s chovem dobytka, dále velkoobchod a lichva.⁶⁶⁾ Proto se užívalo větších obnosů peněz především k zakupování nových pozemků, a kromě toho se dávaly peníze do oběhu jako půjčky. O vkládání jmění do průmyslových podniků se dovídáme z literárních pramenů jen velmi málo. Avšak drobné zmínky v textech dosvědčují existenci velkých podniků; bližší a přesnější údaje nám pak poskytují zejména nápisy a různé výrobní značky.⁶⁷⁾

Zvláštní postavení má mezi řemesly stavitelství. Cicero je pokládá za umění, k němuž je potřeba větších znalostí, a řadí je do skupiny „lepších“ povolání vedle lékařství a učitelství v oboru ušlechtilých věd. Jsou to podle něho zaměstnaní čestná pro ty lidi, k jejichž stavu se hodí.⁶⁸⁾ Také Vitruvius píše, že staří Římané svěřovali práci při stavbách svých domů stavitelům řádného původu a že si ověřovali, zda byli počestně vychováni.⁶⁹⁾

Jestliže stavitelé chtěli dostávat velké zakázky, musili být bohatí. Peníze za provedení stavby byly totiž vypláceny zpravidla až po dokončení stavby, leckdy dokonce ve splátkách. Proto si musili podnikatelé nezřídká opatřovat sami ze svých prostředků stavební materiál a uhrazovat ze svých peněz provedení celé stavby. Někdy vystačili stavitelé se svými pracovními silami, jindy musili dělníky, svobodné lidi i otroky, najímat. Stavitelství bylo také někdy předmětem velkorysých spekulací. Jimi rozmnožoval např. své bohatství M. Licinius Crassus. Ten kupoval za nepatrný peníz vyhořelé nebo zbořené domy a na jejich místě stavěl domy nové, takže prý byl majitelem větší části města Říma.⁷⁰⁾ Za těchto podmínek se musili drobní podnikatelé, čili, jak bychom řekli, zedničtí mistři často přímo doprošovat, aby jim bylo zadáno provedení stavby,⁷¹⁾ avšak zpravidla jim bývaly zadávány menší stavby a opravy;⁷²⁾ často prováděli jen dílčí práce, odpovídající jejich specializaci.⁷³⁾

Ve výrobě hliněného zboží jmenujme na prvním místě cihelny. Hlavní z nich se dostaly během I. století n. l. koupí, odkazy nebo konfiskacemi do rukou císařských rodin. Mimoto byly v Itálii také bohaté soukromé rodiny, které vlastnily celé komplexy cihelen. Tak se např. během druhé poloviny I. stol. n. l. a první poloviny II. stol. n. l. zmocnili potomci Cn. Domitia Aframnoha cihelen, z nichž mnohé sice jmenovitě neznáme, ale bezpečně víme, že se v jejich rukou ocitají *figlinae Camillianae, Caninianae, Domitianae minores, Fulvianae a Licinianae*. Cihelny zůstávaly buď v režii vlastníkově a byly řízeny dílovedoucím (*offinator*), často nesvobodným, anebo byly pronajaty nájemci (*conductor, negotiator*). Jejich velikost byla různá. Výrobní razítka ukazují, že byly veliké zejména *figlinae Pansianae*. V cihelnách, které vlastnila *gens Domitia*, jsou doložena jména více než 50 otroků a asi stejný počet propuštěnců a jiných osob. To ovšem zdaleka není celý personál, který v těchto

⁶⁶⁾ Cato, praef.; Colum. I, praef. 8; Cicero de off. I 150 n.; srov. též Seneca, Epist. ad Luc. 2, 6.

⁶⁷⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1483.

⁶⁸⁾ Cicero de off. I 151. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum. Eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae.

⁶⁹⁾ Vitruv. VI, praef. 6 itaque maiores primum a genere probatis opera tradebant architectis, deinde quaerebant, si honeste essent educati

⁷⁰⁾ Plutarch. Crass. 2.

⁷¹⁾ Vitruv. VI, praef. 5 ceteri architecti rogant et ambigunt, ut architectentur.

⁷²⁾ Seneca de benef. VI 15, 7.

⁷³⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1485.

cihelnách pracoval. Není tedy pochyb o tom, že jde o velký podnik.⁷⁴⁾ Velké cihelny však ve starověké Itálii nikdy neovládly veškerou produkci cihel; vždy tam zůstávalo veliké množství cihelen menších a zcela malých, které nacházely svá odbytiště jen v blízkém okolí. Podnik středního rozsahu představuje asi cihelna a hrnčířská dílna C. Laecania Bassa, pravděpodobně konsula r. 64 n. l.; známe jména 15 otroků, kteří tam pracovali.⁷⁵⁾

Mnohem více než při výrobě cihel se uplatňovaly drobné podniky ve výrobě amfor. Jména podnikatelů jsou tu velmi četná, a málokdy se objevuje totéž jméno na nálezech častěji. Pokud jde o velmi rozšířenou výrobu lamp, nelze vždy říci, v jak uváděných dílnách a podnicích byla provozována. Na výrobcích nejsou totiž uváděna jména otroků.⁷⁶⁾

Priznivější podmínky pro zkoumání velikosti podniků a dílen máme u výroby keramiky, zvané *terra sigillata*. Ani zde to ovšem není bez potíží, protože leckdy nelze určit, ke které „firmě“ ten který otrok patřil, jako např. při výrobním razítku *Auctus Anni*, neboť máme doloženy dílny Aula, Gaia, Lucia a Sexta Annia. Potíže činí také ta razítka, na kterých je uvedeno jméno rodové a za ním *cognomen*, takže nelze vždy poznat, zda jde o dvě jména, tj. pána a jeho otroka, nebo o jméno jednoho člověka, zpravidla propuštěnce.

Materiálu, podle kterého by bylo možné sestavit statistické tabulky, je nesmírné množství, ale zdaleka ještě není všechno publikováno. Zejména je třeba čekat, až bude uveřejněno všechno to materiálové bohatství, které je uloženo v Arezzu.⁷⁷⁾ Hledal jsem v literatuře mně dostupné nějaké souborné statistické zpracování této otázky, ale nenašel jsem nic novějšího než tabulku H. Gummera.⁷⁸⁾ Za 40 let, které uplynuly od vydání této statistiky, se mnoho změnilo, ale k našemu účelu, abychom si učinili jakýs takýs obraz o velikosti těchto hrnčířských dílen, snad Gummerova tabulka postačí. Uvádím tedy podle něho jména majitelů dílen a počet otroků doložených jmenovitě na výrobních značkách.

P. Cornelius	58,	A. Sestius (Pila?)	12,
L. Rasinius Pisanus	44,	(A. nebo L.?) Avillius	12,
C. Annius	33,	L. Valerius	12,
L. Titius	26,	C. Tellius	11,
Publi(us? -cius?)	23,	C. Volusenus	11,
M. Perennius Tigranus	23,	L. Annius	10,
Calidius Strigo	21,	C. Rullius	9,
C. Titius Nepos	20,	C. Cispus	8,
L. Umbricius Scaurus	20,	A. Vibius Scrofa	7,
L. Saufeius Gausa	17,	A. Manneius	7,
L. Tettius	14,	L. Iegidius	7,
C. Memmius	13,	L. Nonius	7.
N. Naevius Hilarus (Puteoli)	13,		

⁷⁴⁾ Velký podnik představovaly už cihelny Domitie Lucilly (II. stol. n. l.). Podle cihel v těchto cihelnách vyrobených se poznalo, že v nich pracovalo 27 propuštěnců a 19 otroků; mimoto tam byli jistě otroci vykonávající pomocné práce (H. J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome*, str. 103).

⁷⁵⁾ H. G u m m e r u s, PWRE, IX, sl. 1485 n.

⁷⁶⁾ Tamtéž, sl. 1486 n.

⁷⁷⁾ H. C o m f o r t, PWRE, suppl. VII, sl. 1306.

⁷⁸⁾ Eranos, XVI, 1916, str. 161—180, a PWRE, IX, sl. 1487 n.

Do tohoto seznamu nejsou pojaty ty dílny, z jejichž výrobních razítek je známo méně než pět otroků. Avšak ani tato čísla nemohou být měřítkem toho, kolik otroků v té které dílně současně pracovalo. Jenom někteří otroci totiž vpisovali svá jména na výrobní razítko, ale proti tomu zase všichni otroci jménem známí nepracovali v dílně v téže době. Avšak buď jak buď, přece jen jsou pro výrobu keramiky, zvané *terra sigillata*, doloženy dílny velké, střední i malé. Mohli bychom sice opět použít měřítka podle zákona Fufiova a Caniniova, ale výsledky by tu byly pochybné, i kdybychom měli sebeúplnější materiál. V dílnách totiž pracovali kromě nejzručnějších otroků, kteří výrobky signovali, otroci vykonávající jen pomocné práce, takže např. P. Cornelius mohl mít otroků aspoň sto. Byl to tedy bezpochyby velký podnik.⁷⁹⁾

Velké podniky byly i v jiných průmyslových odvětvích. Byly jakési „továrny“ — či přesněji komplexy dílen — na výrobu olovených rour, dílny, ve kterých se vyrábělo zboží z bronzu a ze železa, ale naše vědomosti o těch dílnách jsou vcelku chatrné. Lze jen předpokládat, že ve výrobě zboží bronzového, jejíž proslulé dílny byly hlavně v Capui, převažovaly dílny větší, kdežto ve výrobě železných předmětů se uplatňovali více drobní kováři. To ovšem nemůže platit bez výhrad a výjimek. Tak např. L. *Herennius M'. f. faber aciarius*, jehož velký náhrobek se dochoval v Aquileji,⁸⁰⁾ a L. *Cornelius Atimetus*, jehož oltář je ve vatikánských sbírkách,⁸¹⁾ byli zcela určitě majitelé větších kovářských dílen. Také zlatníci a klenotníci, kteří zanechali četné náhrobní nápisy, byli asi většinou zámožní a vážení lidé, neboť jinak by neměli důvodu honosit se svým zaměstnáním.⁸²⁾ Soudí se však, že výrobci zlatých předmětů, vyráběných arci z materiálu, který dodal zákazník, byli zpravidla drobní řemeslníci,⁸³⁾ kdežto stříbrné předměty se zhotovovaly většinou asi ve velkých dílnách.⁸⁴⁾ Velké byly snad i sklářské dílny, soudě tak podle výrobků zhotovených v dílně nebo v dílnách dvou Firmiů; ty výrobky se nacházejí v Římě, ve střední Itálii, v Gallii, na Rýně i v Panonii.⁸⁵⁾

V textilní výrobě měli účast také bohatí podnikatelé, ale z četných nápisů nelze poznat, jde-li o výrobce nebo o obchodníky. Počet lidí, kteří v textilních dílnách pracovali, musil být značně velký, neboť jen tak bylo možno dosáhnout masové produkce.⁸⁶⁾ Jedno pompejské graffito uvádí jmenovitě 13 otrokyň, které pracovaly v jedné tkalcovně.⁸⁷⁾ Také námezdní dělnice v tkalcovnách tu a tam pracovaly.⁸⁸⁾

Lze předpokládat, že krejčí, valcháři a obuvníci patřili většinou k drobným

⁷⁹⁾ Při této příležitosti upozorňuji na drobné nedopatření v PWRE, suppl. VII, sl. 1314; tam se zmiňuje H. Comfort o 53 doložených otrocích P. Cornelia, kdežto v knize T. Franka, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Vol. V, str. 189, píše Comfort o témž počtu otroků jako Gummerus, tj. o 58.

⁸⁰⁾ *Aevum*, IV, 1930, str. 129—133 = A. E., 1932, č. 1.

⁸¹⁾ CIL, VI, 16166.

⁸²⁾ H. Gummerus, *Klio*, XV, 1918, str. 279.

⁸³⁾ H. J. Loane, *Industry and Commerce*, str. 88.

⁸⁴⁾ Tamtéž, str. 92.

⁸⁵⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1490 n.

⁸⁶⁾ Tamtéž, sl. 1491.

⁸⁷⁾ CIL, IV, 1507.

⁸⁸⁾ *Iuvenal.* VIII 43 *Non quae ventoso conducta sub aggere textit.* — Podle L. Friedlaendera v jeho komentovaném vydání *Iuvenala*, Leipzig 1895, II, str. 406, jde o chudou ženu, která pracovala buď v domku u esquilínských hradeb, nebo ve velké dílně (*textrinum*).

řemeslníkům,⁸⁹⁾ ale i v těchto řemeslech se vyskytovali zámožní jedinci. Básník Herondas píše o ševci, který měl 13 otroků.⁹⁰⁾ To je arci svědectví z hellenistického světa, ale bohaté obuvníky máme doloženy i v Itálii za principátu. Podle Martiala vypravil jakýsi „král ševců“ (*sutorum regulus*) gladiátorské hry,⁹¹⁾ a podobné hry vypravil v jiném městě valchář.⁹²⁾

Cenné zprávy máme o velikosti pekáren. Vděčíme za to hlavně výkopům pompejským, neboť umožňují studovat přímo in situ rozměry dílen a jejich výrobní kapacitu. Tak se dospělo k závěru, že pompejská pekárna obsluhovala průměrně 500—700 lidí; „velkopekárny“ to tedy nebyly.⁹³⁾ Klíč k odkrytí kapacity pekárny se čtyřmi mlýny — to byla nejvýnosnější pekárna s osvědčenou organisací práce — obsahují totiž nápisy na zdech pekáren, či přesněji vlastně jenom čísla, označující s velikou pravděpodobností počet chlebů. B. Borecký vypočítal, že byla průměrná denní produkce velké pekárny asi 1200 chlebů.⁹⁴⁾ Jedna velká pekárna byla objevena v Ostii. Má 9 mlýnů, 4 přístroje na hnětení těsta a dvě pece. Je tedy větší než velké pekárny pompejské, ale to byl také asi největší typ antické pekárny. Svědčí o tom už to, že měl Řím ve IV. století n. l. více než 250 pekáren; z toho je patrné, že nedospěla výroba chleba k žádné koncentraci a že zůstala v podstatě rozdělena po jednotlivých dílnách, které pak udržovaly tradiční velikost.⁹⁵⁾ Avšak i vedle pekáren, které bychom snad mohli zařadit mezi podniky střední a větší velikosti, byly v Římě i ve venkovských městech tu a tam také drobní pekaři, kteří sami prodávali své výrobky.⁹⁶⁾ Seneca se zmiňuje o cukrářích (*libarii, crustularii*), kteří hlasitě nabízeli své zboží.⁹⁷⁾ Vcelku je nám velikost pekáren pěkným názorným dokladem toho, že ve starověké Itálii nedosahovaly dílny příliš velkých rozměrů a že se výroba nesoustřeďovala ve velkých podnicích, nýbrž pracovalo se vždy v menších dílnách, třebaš jich často patřilo několik jednomu majiteli.⁹⁸⁾

Místní dílny drobných řemeslníků soutěžily po celou dobu římského principátu s velkými podniky, a malí řemeslníci nebyli nikde vytlačeni velkými „firmami“. V malých dílnách byly zhotovovány výrobky i skleněné, i hrncířské, a namnoze právě konkurence těchto malých dílen bránila velkým podnikům v dalším růstu. Místní dílny podržovaly stále starou formu řemeslnického provozu: řemeslníci své zboží i vyráběli, i prodávali.⁹⁹⁾ A pohlédneme-li jen namátkou na jednu pompejskou ulici, *Strada dell'Abbondanza*, vidíme tu za barvířskou dílnou Verecundovou obchod se železářským zbožím, nedaleko za ní je pak krámeček se světničkou, v níž žil a zhotovoval přístroje zeměměřič; dále je pekárna, krámeček vetešníkův a ještě dále dílna, ve které byly

⁸⁹⁾ Krejčí opravující oděv pracovali často pohromadě, poněvadž bylo třeba mít větší zásobu starého šatstva (H. J. Loane, *Industry and Commerce*, str. 75).

⁹⁰⁾ Herondas 7, 44.

⁹¹⁾ Martial. III 16.

⁹²⁾ Martial. III 59. — Další doklady uvádí J. Linderski, *Przegląd historyczny*, XLVII, 1956, str. 268 n.

⁹³⁾ M. J. Sergejenko, *Pompei*, str. 104; čes. překl. str. 86.

⁹⁴⁾ B. Borecký, LF, I (LXXVI), 1953, str. 66, pozn. 2.

⁹⁵⁾ Tamtéž, str. 72 n., pozn. 15.

⁹⁶⁾ Srov. Martial. II 51 a XIV 223.

⁹⁷⁾ Seneca, *Epist. ad Luc.* 56, 2.

⁹⁸⁾ Srov. B. Borecký, LF, I (LXXVI), 1953, str. 70 n.

⁹⁹⁾ M. Rostovtzeff, *Ges. u. Wirt.*, I, str. 144.

nalezeny svazky rostlin, určené pro výrobu rohožek. Mezi těmito dílnami je mnoho všelijakých krámků a hospod.¹⁰⁰⁾

A vskutku se starověká italská města přímo hemžila různými řemeslníky. Velkoměstský ruch v Římě popisuje pěkně *Martialis*, když vzpomíná na venkově na dřívější svůj pobyt v hlavním městě, v němž prý není pro chudého člověka vhodného místa ani k přemýšlení, ani k odpočinku. Ráno ho ruší svým křikem učitelé, v noci pekaři, po celý den hřmotí mědikovci svými kladivy; je tu slyšet cinkot peněz počítaných na stolcích peněžníků, roztloukání zlatého písku, a do toho hluku zapadají hlasy žebráků i jiných lidí. Ba dokonce jsou tu, dodává básník, také rolníci a vinaři.¹⁰¹⁾ Zkrátka starověké město kypělo ruchem a prací.

Starověcí italští dělníci v době principátu byli s velkou pravděpodobností ve své většině otroci — v I. století n. l. tomu tak bylo určitě —, ale bylo také nemálo svobodných lidí, kteří si vydělávali svůj denní chléb manuální prací. Výstižným dokladem toho je jiný *Martialův* epigram, v němž líčí básník domy člověka, který zapadl po delší době znovu do velkoměstského života:

*Vice Roma dá tobě políbení,
zpět když vrátíš se po patnácti letech,
nežli Lesbia dala Catullovi.
Tobě políbek vtiskne každý soused,
ba i vousatý sedlák, čpící kozlem,
tady vítá tě tkadlec, onde valchář,
zde zas švec, který právě lizal kůži.*¹⁰²⁾

Mezi svobodnými pracovníky bylo jistě mnoho propuštěnců, jak o tom svědčí nápisy, ale když přešla nejvyšší fáze otrokářského řádu, začali se v řemeslech stále více uplatňovat lidé svobodného původu. V jednom dvojverší, napsaném pravděpodobně ve II. stol. n. l., se přímo vybízí, aby dávali nezáměnní lidé vyučovat své syny řemeslům, neboť tak prý budou moci uhájit aspoň chudý život.¹⁰³⁾

Podle náhrobních napsů se soudí, že bylo v Římě mnoho drobných řemeslníků samostatně pracujících, vždy více než větších podnikatelů; dosvědčují to ostatně ulice po řemeslnících nazvané.¹⁰⁴⁾ Také archeologické nálezy potvrzují tento závěr. Důležité jsou tu zejména *tabernae*, zaujímající v hlavních velkoměstských ulicích přízemí domů v nepřetržitě řadě. Tyto krámy byly zpravidla dílnami i prodejny, a nezřídka byly i prostým obydlím chudých živnostníků.¹⁰⁵⁾

Podle stavu našich pramenů je obtížné vést ostrou hranici mezi řemeslníkem samostatně pracujícím a mezi majitelem několika otroků, a je často neméně obtížné rozeznat, zda jde o svobodného člověka, propuštěnce nebo otroka, je-li v pramenech uvedeno jenom jeho zaměstnání. Ostatně všichni svobodní

¹⁰⁰⁾ M. J. Sergejenko, Pompei, str. 142 n.; čes. překl. str. 117.

¹⁰¹⁾ *Martial*. XII 57.

¹⁰²⁾ *Martial*. XII 59, 1—7.

¹⁰³⁾ *Dionys. Cato* I 28 *Quum tibi sint nati nec opes, tunc artibus illos | instrue, quo possint inopem defendere vitam.*

¹⁰⁴⁾ *Srov. H. J. Loane, Industry and Commerce*, str. 63 n.

¹⁰⁵⁾ G. Hejzlar, *Obytný a obchodní dům v Ostii*, str. 86 n.

řemeslníci a vůbec svobodní lidé nepracovali vždy samostatně, naopak mnoho jich bylo zaměstnáno jako námezdní dělníci a pracovali často v dílně společně s otroky majitele dílny.

Na první pohled se sice zdá veškerá otrocká práce neplacenou, kdežto veškerá svobodná námezdná práce — a to i ve starověku — jeví se jako práce placená. Avšak i otrok musil pracovat část dne pro sebe samého, musil nahrazovat hodnotu svých životních prostředků.¹⁰⁶⁾ A právě při nízké produktivitě otrokářského výrobního systému musil otrok, nechtěl-li dávat otrokářský podnikatel v sázku jeho život, pracovat pro sebe značně velký zlomek pracovního dne. Jestliže tedy měl otrok vyrobit ještě dostatečně velký nadvýrobek, mohlo se tak dít jen neúměrným prodlužováním pracovního dne. Dosíci od otroků nějakého relativního zvýšení nadpráce, tj. zvýšit produktivitu jejich práce, aby vyrobili hodnotu potřebnou pro sebe v kratší době, nebylo možné, protože se práce nijak nemechanisovala, a otroci sami — ve svém celku — neprojevovali o zkvalitnění výroby zájmu; věděli totiž, že by pracovali stejně dlouho do noci, kdyby se ve dne lopotili sebevíce. A tak se stále jasněji ukazovalo, že je výhodnější vykořisťovat svobodné pracující lidi než vlastnit velké množství otroků. Nákladný byl totiž i dozor, neboť podle vtipných slov K. Marxe „přímé vykořisťování práce stojí práci, jak to ví každý popoháněč otroků“.¹⁰⁷⁾ Proto ztráceli již v I. stol. n. l. někteří podnikatelé zájem o podřadné otroky a začali ve velké míře zaměstnávat svobodné dělníky. Ostatně otrokářská vládnoucí třída se ve starém věku nikdy nevzdala exploatace svobodného obyvatelstva.¹⁰⁸⁾

Společná práce svobodných lidí a otroků vedla sice ke stírání rozdílů mezi pracujícím člověkem svobodným a nesvobodným, ale jejím následkem bylo také to, že se ocitl člověk svobodný ve svém zaměstnání tu a tam v podřízeném postavení vůči otroku — „mistroví“ či „dílovedoucímu“. Tím se ovšem dostáváme také k otázce, které jsem se již dotkl při výkladu o velikosti řemeslnických dílen. Tehdy jsem upozornil na to, že jen kvalifikovaní otroci označovali svým jménem některé výrobky. Blíže jsme se tou věcí zatím nezabývali, ale věnujeme jí pozornost v další kapitole.

¹⁰⁶⁾ Srov. K. M a r x, *Kapitál*, I, str. 569.

¹⁰⁷⁾ Tamtéž, str. 626.

¹⁰⁸⁾ Srov. M. J. S j u z j u m o v, *VDI*, 1955, č. 1, str. 53, a *VDI*, 1958, č. 2, str. 132.